

Елена Јосимовска
Штип, РС Македонија¹
Маја Закоска
Тетово, РС Македонија²

УДК 94(497.11)''1913/1915''

ИСТОРИЈСКЕ ПРИЛИКЕ ШТИПА У САСТАВУ НЕКАДАШЊЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ (1913-1915)

Апстракт: Рад обухвата период након Мировног договора у Букурешту 1913 године. Када је са новом поделом територија између балканских држава, Штип административно припао Краљевини Србији као део Јужне Србије. Ужурбани почетак живота у граду је главна тема и односи се на успостављене свих потребних институција за функционисање државног уређења, као и организација здравства просвете и културе. Сем тога, приказане су прилике у време епидемија колере и пегавог тифуса који су задесили град као саставни део ратних догађања, чак је и по реци Брегалници која протиче поред града, заобилазећи га, названа крвава битка у Другом балканском рату и епидемија колере која се десила иза тога. Тако је Штип, због Брегалничке битке и Брегалничке епидемије, врло присутан у историјској литератури о Другом балканском рату 1913. године.

Кључне речи: Штип, Јужна Србија, државо уређење, епидемије

Временско раздобље 1912-1915. веома је карактеристичан период, можда једини у историји овог града, када се Штип за непуних годину дана, наизменично, административно налазио у три различите државе.

Наиме, 1912. године, када је почео Први балкански рат, десили су се у истом тренутку један крај и један почетак, који су променили ток историје на овим просторима. Ништа након тога више није било исто.

Крај је значао одлазак Османлија са Балкана после петвековне владавине и почетак ратних година и епидемијских болести које су оставиле дубоки траг и нерадо сећање на ту и такву прошлост. Мировним уговором у Букурешту 1913. године Штип је из састава Бугарске прешао у састав

¹ Магистар историјских наука, председник Македонске асоцијације за историју медицине, „Загребачка“ бр. 21, Штип 2000, Р С Македонија

² Прим. др. спец. пулмолог. Државна Клиничка болница Скопје, Клиника за пулмологија.

Краљевине Србије, односно новим одредбама, у састав Србије нашли су се Косово, Рашка област и Вардарски део Македонија. Доношењем Уредбе 18. августа 1913. год. и Краљевским указом од 20. 11. 1913. год. било је *извршено присаједињење* нових области Србији, а постављена администрација на самом почетку била је искључиво војно-полицијска.³

Све је било ново и другачије, само је општа панорамска слика Штипа из турског периода остала непромењена, као једна од ретких македонских урбаних средина, са типичном калдрмом, аутохтоном културом која је дуго била под утицајем левантизма. То се касније одразило на овдашњи менталитет, на етичке принципе и моралне вредности људи, на архитектуру домова, па чак и на речник говора у Штипу. Штип⁴ је раније био град бројних

³ „Зборник уредаба за новоослобођене и присаједињене области”, Крф, 1916, стр. 278.

⁴ Коста Костић, *Наши нови градови на југу*, Београд 1922, 106-107. *Штип* је један од најстаријих градова у српским земљама. Помиње се у трећем веку после Христа као пеонски град *Астибо*. Грци су га прозвали *Стипеон*, а Срби по њима *Штип*. Доцније се Штип помиње као један од градова цара Самуила, који је 1014. заузео цар Василије II. У близини Штипа била је 1018. столица морозвишке епископије у Морозвизду. Место се ово у 16. веку зове *Морозвизд*, а данас се ту (у кошанском срезу) налази село *Мородвис* или *Морозда*. У уговору о савезу између Карла од Валоа и краља Милутина, од 27. марта 1308. год., помиње се „тврђава по имену Штип и предео Овче Поље.“ Границе Србије приближиле су се Штипу доста рано, одмах после коначног освојења Скопља 1282. год. Исте године, кад је склапао уговор са Карлом од Валоа, краљ Милутин вели у једној својој повељи да је мачем освојио „*овчеполску страну*“, кад и скопску, полошку и дебарску. Краљев син Стеван лишен је вида на Овчем Пољу код цркве Св. Николе, која и данас постоји на Овчем Пољу. Град Штип је 1330. год. од Грка освојио и присајединио Србији краљ Стеван Дечански, који се одмах после боја код Велбужда (Ћустендила) зове „краљем све српске земље, и поморске и *овчеполске* и велбушке“. На Овчем Пољу у мају 1355. год. бавио се цар Душан са својим логотетом Ђурђем. У 14. веку помиње се „град Штип“ са тргом, са црквама, са „*подградијем* или *амборијем*“ (према грчком „емпоријон“). При крају владе Стевана Дечанског и у почетку владе његова сина краља Душана у Штипу је заповедао војвода Хреља (у нар. песмама Реља Крилатица). Хреља је у подграђу Штипа био подигао цркву Св. Арханђела Михаила; па је са њеним имањем и људима дао у метох Хилендару, што је и краљ Душан потврдио 1332. год. Та Хрељина црква и данас још стоји у Штипу на Хисару и зове се *Фитија*. Велики војвода Јован Оливер 1341. год. даде у метох своје манастиру у Леснову цркву Св. Николе у Штипу са целим њеним имањем, што доцније потврди и цар Душан својом повељом. Та црква Св. Николе је данашња штипска варошка црква, која је 1845. била епископска црква, а 1867. је обновљена. У 14. веку у Штипу су биле још две цркве. 1350. год. цар Душан потврди баштину неком властелину Иванку и његовој деци „у *Штипу у граду*“; тај је Иванко био подигао на својој баштини цркву Св. Јована Крститеља, а међу отроцима у Штипу, што их је био приложио својој цркви, помињу се: Ђурађ Данковић, Радован Големчић, Драгослав Србљин са браћом и др. За владе цара Душана, 1355, у Штипу бејаше ђефалија Давид Михаљевић, а за владе Дејановића, 1377. у Штипу бејаше челник неки Станислав. Костадин Дејановић 1381. год. бавио се у Струмици, па је том приликом лесновском манастиру потврдио цркву Св. Николе у Штипу, ону исту што је пре 40 година, 1341. бејаше подарио Леснову Оливер. У Штипу је и светогорски манастир Св. Пантелејмона имао своја имања, која му око 1378. год. потврдише браћа Дејановићи Јован Драгаш и Костадин, као и цркву Св. Арханђела звану Главатова, што је био основао Хреља. 1388. год. у Штипу се бавио Костадин Дејановић, па је том приликом, 26. марта, потврдио добра, која је војвода Дмитар покљонио цркви Св. Спаса у Штипу. И данас се у Штипу под брдом Кумлаком налази црквица Св. Спаса.

ходочасника (ација), у коме се патријархални живот одвијао од јутра до мрака, чак и у годинама када су у њему кантонирале разноразне војске, када

Тешко да су Турци заузели Штип пре боја на Косову 1389. год. Више има вероватности, да су Турци заузели Штип после 1394. год., по смрти Костадиновој. 1413. год. у околини Штипа бавио се султан Муса. Дубровчани писмом од 13. јула 1413. г. известише мађарског краља да су сазнали да се султан Муса био налазио на Овчем Пољу (Ovse-pogle), али се повукао ка Ихтиману испред султана Мухамеда и Срба.

У нашим записима 16. века помиње се „град Штип.“ Ништа друго не знамо о Штипу 16. века. Несумњиво је ипак да је и у 16. веку Штип био знатна варош, кад се већ 1601. год помиње штипски владика Рувим, за чијег се владиковања, а при свештенику Дојку и ктитору Павлу „исписала“ црква Св. Спаса у Штипу. 1620. бејаше Макарије „епископ Кратову и Штипу.“ Мора бити да је тада у Штипу било и богатих наших људи када кир-Симон из Штипа и жена му Веса подигоше 1635. цркву у Леснову. Хаџи-Калфа одређује положај Штипа: западно од Струмице, између Радовишта, Скопља и Тиквеша. Он га назива: *Иштиб*, *Иштип*, *Иштиб*, и каже, да је варошица у доли и кадилук. У близини варошице на високом брежуљку био је тада тврд градић, који је посада чувала. Овче Поље, или како га Хаџи-Калфа зове *Офиајоли*, припадао је штипском кадилуку. Мора бити да су тада домаћи ковачи добијали гвозђа из паланачког краја, за израду оних „ситнијих ствари од челика,“ које се, по Хаџи-Калфи, у то време израђиваху у околини Штипа. Тврђава, о којој говори Хаџи-Калфа, сада се налази у развалинама и народ је зове *Маркове Куле*. У тој тврђави, изгледа, Турци су дали отпора Аустријанцима 1689. год. При заузећу Штипа 10. октобра 1689. Аустријанци су убили на хиљаду Турака и задобили нешто плена. Овај аустријски извештај потврђују и допуњују наши записи. По једном од њих из 1690. „доидоше Немци и Мађари до *Штина*“, а када их Турци отераше и преко Дунава претераше, народ је љуто настрадао од Турака и Татара.

У 18. веку у предграђу штипском Новом Селу столује „митрополит коласијски (ћустендилски, бањски), кратовски и штипски“. Пећски патријарх Арсеније IV, обилазећи области своје патријаршије, 1728. год из лесновског манастира сврати у „Ново Село близ Штипа, у двор господина митрополита кир Ефрема коласиског и кратовског“. Кад је пећски патријарх Кирило 1757. год. био у рилском манастиру, он за „коласијског“ митрополита посвети рилског игумана Серафијона и одреди му да узме у епархију Штип, где је тада била привремена столица коласијске митрополије. Све до укинућа пећске патријаршије, 1766., Штип је био под њом. Те године један од митрополита који су дали пристанак да се укине пећска патријаршија био је и ћустендилски и штипски митрополит Гаврило.

У 19. веку Штип је брзо напредовао и у становништву и у трговини. Барон Божур (крај 18. века) рачуна у Штипу 3-4000 становника, а барон Гамера 5000. По овим путописцима, Божуру и Гамери, изнад зидом обграђене вароши бејаше порушен старински градић. Већ после 20-30 година Штип је брзо порастао. Буге га назива знатном вароши од 15-20000 становника, већином хришћана. Штип је тада имао доста велику чаршију, много чесама и неколико лепих џамија. Николаиди рачуна у Штипу 3000 кућа: 1200 хришћанских, 200 циганских, 30 јеврејских, а остало су били турски домови. Све до српско-турских ратова, а пре но што је саграђена вардарска железница, Штип је био један од неколико најважнијих трговинских центара Македоније и Старе Србије. Имао је трговинских веза са Јужном Србијом и Бугарском. У њему је било развијено кожарство. После рата изгубио је те везе и тиме му је опала трговина и индустрија. Па ипак се је Штип опет подигао и постао економски центар своје области. Пред крај 19. века Штип је имао преко 20000 становника, и био је знатна трговачка варош. Штипски су трговци у својим рукама држали целу трговину са афијуном, пиринчем, житом и другим производима, који су се износили из кочанске котлине и штипске околине. Штипски срез давао је годишње 16-18000 ока афијуна. Данас слободни Штип још већма ће развити свој привредно-трговински живот.

су били увођени полицијски часови различитих државних управа, које су наизменично заузимале или губиле Штип.

У тим тешким поратним годинама, у том великом сиромаштву због ратова и честих реквизиција, ратних разарања, епидемијских болести и смрти, у Штипу је почео нови живот.

Када је Бугарска војска напустила Штип (21. јуна 1913. године) и званично Македонија приступила Србији, Краљевска прокламација од 25. августа (7. септембра) 1913. године донела низ декрета и решења. Уласком српске војске у Штип, 23. јуна. 1913, формирана је војна полиција и војна власт.⁵

Према инструкцијама те власти, сваки окружни начелник требало је да има један жандармеријски одред коме је било поверено чување реда и мира у округу. Одмах је почела изградња жандармеријских станица и то не само у граду већ и по селима и планинским пределима нарочито дуж границе са Бугарском.⁶

Административни систем Краљевине Србије делимично се поклапао са Отоманским па је Брегалнички округ остао непромењен: у свом саставу имао је 6 околија, 41 општину и једну посебну градску општину за Штип. Свака општина имала је председника, деловођу, поштара, одборнике и по једног или више чувара.⁷

Наредбом број 4807 Врховне команде војске Србије од 12. јула 1913. године било је установљено полицијско чиновништво за начелства округа и срезова. Постављање првих управних власти јасно указује на то да је Штипски округ био војна зона где су војно-полицијски органи носиоци целокупне административне управе у Округу.

⁵ Архив Србије, Фонд МУД (полиција) ф. 2 ред 119/1914, Извештај начелника Брегалничког округа бр 2286, од 15 јануара 1914 године.

⁶ Глигор Тодоровски, Македонија по Балканските војни, Скопје, 1981, 42.

⁷ Глигор Тодоровски, исто.

Пуковник Јово Поповић био је први привремени командант Округа Брегалничког а резервни наредник, Љуба Вуловић начелник среза (околије).

Михаил Ефенди Балабанов, који је дотада био градоначелник Штипске општине, био је назначен да буде „кмет“⁸ и благајник, а Коста Гичевић (трговац), Ибрахим Наим (великопоследник) и Хаџи Давид Менахен Сион (трговац), за кметове.

Историјске прилике у Штипу и у целом Брегалничком округу, веома сликовито приказане, налазимо у службеном Извештају окружног начелника из 1914. године упућеном полицијском одељењу при Министарству унутрашњих дела (МУД). Када би се у неком случају урадила реконструкција тих прилика, могао би се урадити један прекрасан документарца времена.

Љуба Грковић, првостављени командант округа брегалничког, који је дошао у Штип 16. јула 1913. године, био је изненађен оним што је видео и доживео ушавши у град, па је то написао и у свом извештају:

„Када сам дошао на дужност, нашао град скоро празан. Последице рата се могу приметити свуда наоколо. Порушене куће од граната а негде и цела улица. Градска популација се или сакрила у својим домовима и не излази или се разбежала ко где стигне, највише у Бугарску, са бугарском војском. У граду нема нигде стан да се добије или било каква друга услуга. Нема ни једне отворене радње осим апотеке. Нема човек ни кафу где да попије, у граду влада мртва тишина.....“⁹

Одмах након формирања Округа брегалничког са седиштем у Штипу, уведено је неколико других институција којима се успоставио систем владавине у граду.

Тако у августу 1913. били су основани судови: основани, окружни, околиски и општински. Имена судија који су радили у Штипу у том периоду су: Милан Радмиловић, Добривоје Милић и Крста Кузмановић. Затим су формиран Дивизија, дивизиска болница, Окружна бабица, Градска апотека, смештена у просторијама Гранд хотела - власника Хаима Ардите, Окружна комора, Окружна благајна, Месна контрола, Шумска управа, Монополско надзорништво, Поштанско-телеграфска станица, Окружни економ, Окружни ветеринар, Четвороразредна нижа гимназија, школски надзорници, основне школе, окружни протоереј, једен рабинер, пореско одељење, царинарница и жандармерија.¹⁰

⁸ У Краљевини Србији назив „кмет“ значио је угледнији сељак биран или постављан у општини да суди спорове међу сељацима. Имао је улогу судије или поротника, тј. судског органа општине - Речник Матице српске, Ж-К; Нови Сад * Загреб (1967), стр. 75.

⁹ Извештај начелника Брегалничког округа бр 2286, од 15. јануара 1914. год. Архив Србије-Београд, Фонд МУД (полиција) ф. 2 ред 119/1914).

¹⁰ Наредба начелника штаба бр. 5609 од 13. јула 1913, Фонд Балкански војни, Архив на ИНИ (Институт за национална историја), микрофилм, 61.

Стара разгледница Дивизијске болнице у Штипу
1913. год.

Ћулумовић, који је постао и централна фигура културних активности у Штипу 1913-1915, затим удружење „Културна Лига“, удружење жена добротворно друштво „Коло српских сестара.“, удружење земљорадника „Брегалничка земљорадничка задруга“ итд.

Културним активностима придружио се и хотелијер Сава Тодоровић, родом из Врњачке Бање, који је монтирао прву апаратуру за пројекцију неких филмова. Била је то права атракција за Штип.

Управник прве дивизијске болнице у Округу био је др Јован Пелнарж. Ова болница је била једина болница у читавом Брегалничком округу. Иако је то била војна болница, хитна служба се користила и за грађане. Болница је била смештена у згради турске основне школе (Руждија), овде су радили војни лекари: др Луичи Лавадина, др Драгослав Поповић, који је уједно био и привремени општински лекар у Штипу, др Милорад Јанковић, др Добривоје Стојнић, др Амон де Медонса, др Христо Димитријевић и др Харутин Хозарјан.

Према писању Јована Хаци-Васиљевића, постоје изјаве у полицијском одељењу Министарства унутрашњих дела др Медонса и др Хозарјана да је Српска армија прилоком повлачења 1915. године оставила у овој болници 117 тешко рањених војника који нису били у стању да буду транспортовани.

Убрзо после тога отворена је прва пошта, а њен управник био је Филип Миливојевић. Ту су радили поштари: Радослав Бродић, Анастасије Николић, Миодраг Васић и Василија Димитријевић.

Истовремено, било је формирано и неколико културних институција и удружења веома значајних у датом тренутку. Формирана је Читаоница са библиотеком, школско позориште, соколско друштво „Душан Силни“, градско мешовито певачко друштво под руководством хоровађе Љубомира Мирчића, музичка инструментална група којом је руководио Никола (Коле)

Ове рањенике је Јован Брло са његовом четом узео из болнице, и испод села Липов Дол, у близини Штипа, сви су били мучки убијени.¹¹

И образовање се суочавало са многим озбиљним проблемима, тако да се законски услови за обавезно школовање деце од 7 до 14 година нису одвијали углавном због материјалних ограничења. У извештају Окружног школског инспектора наводи се да деца не могу похађати школу јер немају одећу, обућу, немају новца за уџбенике. Многа деца једва преживљавају, због тога постају продавачи, радна снага, слуге итд., други помажу у домаћим и пољопривредним пословима.¹²

Што се тиче црквених послова, било је потребно хитно уредити и црквено питање у Штипу. Препорука власти је била да се оснује епископија Српске православне цркве и духовни суд, да се утврди положај окружног протојереја, да се поставе свештеници и одреде намесници у општинама, окрузима и срезovima и за сваку цркву у округу и општинама да се поставе једног или више ђакona“.¹³

Новопостављени протојер округа био је Таса Урошевић, дотадашњи протоереј Топличког округа.

Пре успостављања српске администрације у Македонији, основне школе су биле у надлежности црквено-школских општина Бугарске егзархије и настава се изводила искључиво на бугарском језику.

Изглед Штипа са Црквом и Основном Школом

¹¹ Jovan Hadži-Vasiljević *Bugarska zverstva u Vranju i okolini, 1915-1918*, Štamparija “Zastava”, 1922 – 118.

¹² Архив Србије, Фонд Министарства просвете, фасцикла 79, ред. бр. 124.

¹³ Д-р Глигор Тодоровски, Српски извори за историјата на Македонскиот народ 1912- 1914, Скопје, 1979, 338.

У Штипу су тада постојале три основне школе. Једна се налазила у насељу Стар Конак, у дворишту старе цркве Св. Архангел Михаил. На том месту данас је државна средња музичка школа. Друга основна школа налазила се у Новом Селу, тако се звао најстарији део Штипа, а трећа основна школа, коју видимо на слици, налазила се код варошке цркве Св. Никола.

У Нацрт закону за наставнички кадар јавних школа, у члану 4, такође је регулисано отварање комплетних и некомплетних гимназија. У Штипу, краљевским декретом од 17. октобра 1913. године била је отворена четвороразредна гимназија као прва таква школа у Штипу, док је у основним школама ситуација остала непромењена.

Краљевска српска гимназија у Штипу¹⁴, започела је свој наставни рад на српском језику 29. октобра 1913. године у просторијама основне школе у близини градске цркве Св. Николај са 53 ученика. Први директор гимназије био је проф. Лазар Трипковић. Остали професори су били: Драгослав Илић-Веп – српски језик,¹⁴ Бранислав Ђорђевић, суплент српског језика, др Светислав Шохајиевић – хигијена, Драгутин Обрадовић наставник француског, Љубомир Мирчић – певање, Стака Љовчева – женски ручни рад и Серафим Јовановић – веронаука.¹⁵

Неколико месеци након завршетка Другог балканског рата, 1913. године, у Штипу, да би проучио јужнословенски мелос, дошао је Чех Карел Мор.

¹⁴ Проф. Драгослав Илић добио је надимак Веп због изговора слова Л. Он је наместо леп изговарао веп и тако добио овај надимак.

¹⁵ Државен Архив на Република Македонија (ДАРМ) - Подрачно одделение (ПО) Штип, Фонд- Српска кралска гимназија-Штип, гл. класна книга 1913/1914.

Српске власти су искористиле његово присуство и поставиле га за наставника музике у нижој гимназији. Као наставник, основао је ђачки хор и аматерску позоришну групу, а проналазећи музичке таленте међу градском омладином, предложио је директору Трипковићу и проф. Драгану Илићу да се пред грађанством изведе једна од његових оперета и био је безусловно подржан. Карел Мор¹⁶ родио се 1873. у чешком граду Белохрад. Био је чешки композитор. Компонувао је две опере и неколико оперета. Извесно време је био диригент Филхармоније у Прагу и имао је своју оперску дружину. Покушај организовања забавног живота у Штипу трајао је веома кратко, већ у октобру 1915. године српске власти напустиле су Штип.

У Штипу 1915. године била је отворена и прва „Женска радничка школа“ са два одсека, један кројење и шивење други – ћилимарство. Ова је школа у периоду 1915 – 1918. престала са радом због рата до 15. априла 1919. када је поново била отворена.

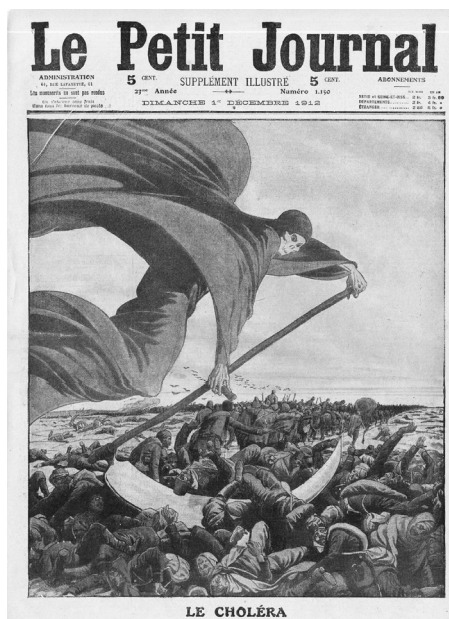
Соколска организација у Штипу била је веома популарна и радо прихваћена од стране младих, зато је била и једна од најбројнијих организација свих узраста. У њој се неговао спорт, музика, позориште, јачали се другарство и такмичарски дух.

Соколска музика штипских сокола на главној улици у Штипу

Сва позитивна динамика поратно - предратног живота (1913-1915) била је заустављана тешким епидемијама које су однеле велики број људских живота. Колера 1913. била је велики испит за српски санитет јер је стигла неочекивано у фази неспремности за такав епидемијски пожар. Оцена

¹⁶ Театарски гласник. бр 74-75, Скопје, 2010, 129.

др Драгослава Поповића, који је тада био на дужности окружног физикуса у Штипу, дата на састанку Српског лекарског друштва 1914. године била је својевидна критика рада на сузбијању брегалничке епидемије, како су ја звали српски војници. Колера је била и тема за насловну страну часописа. Сlikовито илустрирана, насловна страна страна посвећена трагедији колере била је објављена у *париском „Малом журналу“*.

Ништа мање није било ни за време пегавог тифуса 1915. године. Да би се зауставила пандемија пегавца, помогла је међународна заједница Црвени крст и добровољне санитетске мисије из целог света. Ипак су жртве биле велике.

У Штипу је од пегавца 1915, год. умро управник дивизијске болнице др Милорад Јанковић и лекари Христо Димитријевић и др Јосиф Радуловић. Епидемија није бирала жртве.

Када су у октобру 1915. године српске власти и српска војска напустили Штип, поново је успостављена бугарска административна власт.

Свршетком Великог рата и формирањем Краљевине СХС, 1. децембра 1918. године, Штип се поново нашао у саставу Јужне Србије. Али то је већ једно ново поглавље о коме би било речи у неком наредном раду о Штипу као саставном делу Јужне Србије 1918-1941.

Summary

Elena Josimovska, Маја Закоска

HISTORICAL EVENTS IN STIP IN THE TIME OF SOUTH SERBIA (1913 – 1915)

This paper deals with the period from 1913 to 1915 and the historical events happened then. This is the period after the Deal of Bucharest, from 1913, when Stip entered the borders of South Serbia or more precisely the Kingdom of Serbia. The theme is establishing the administrative authority of the Kingdom of Serbia adapting its law, institutions, and clerks who will practice that authority. An attention is also dedicated to the cultural-educational life in the town as well as the post-war consequences and epidemics that wars brought. All the events and activities of the Serbian authority are described in this paper until they leave Stip in October 1915 when the FFW was taken place.